

французьких науково-освітніх та літературно-мистецьких зв'язків протягом тривалого хронологічного періоду кінця XVIII – початку XX ст., що дозволить глибше осмислити значення міжнародних культурних взаємовпливів в європейській історії. З огляду на рівень інформативності джерельної бази праці О.А. Іваненко слід висловити побажання щодо подальшого студіювання нею проблеми міжнародних науково-освітніх зв'язків України другої половини XIX – початку XX ст.

*Олександр Андрущук**

**СОЦЮРЕЛІГІЙНІ АСПЕКТИ РАДЯНСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ
БОНДАРЧУК П. М. РЕЛІГІЙНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 40-х – 80-х
роках XX ст.: СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ, ОСОБЛИВОСТІ, ТЕНДЕНЦІЇ
ЗМІН. – К.: ІН-Т ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2010. – 382 с.**

Історична наука перманентно перебуває в процесі розвитку. Тематика досліджень постійно розширюється, для реалізації наукових завдань застосовуються нові підходи та методи. У цьому сенсі добрим полігоном як для пошуку нових тем, так і для апробації сучасних концептуальних схем історичного аналізу є період другої половини XX ст. Добра забезпеченість щойно удоступненими архівними матеріалами, що досі не включені до наукового обігу, у поєднанні з можливостями широкого тематичного діапазону наукових пошуків робить цей період достатньо цікавим та перспективним для дослідників. До числа малодосліджених сфер у вітчизняній науці належать соціорелігійні аспекти повсякденного життя населення України в перші повоєнні десятиліття. Тому звернення П. Бондарчука до цієї тематики виглядає цілком виправданим та логічним.

Рецензоване тут монографічне дослідження має суттєву особливість, що різнить його від решти дотичних до теми наукових публікацій. Дещо відійшовши від усталеної методологічної традиції та використавши новітні методологічні підходи, автор спробував розглянути релігійність цілісно, не акцентуючи увагу лише на окремих її сторонах. При цьому безперечно вартісною та позитивною домінантою дослідження є намагання простежити основні впливи, яких зазнавала релігійність населення з боку тодішніх політичних та соціальних реалій.

Дослідження складається з трьох частин, кожна з яких логічно пов'язана з попередньою й, водночас, є невеликим самостійною та самодостатньою науковою розвідкою. В свою чергу, перший та третій розділи монографії внутрішньо структуровані за хронологічним принципом відповідно до змін в політиці державної влади стосовно релігії та церкви.

* *Андрущук Олександр* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу новітньої історії України та політики Інституту історії України НАН України.

У першій частині аналізуються релігійна ситуація в УРСР в середині 1940-х – 1980-х роках, охарактеризовано специфіку організаційного структурування цієї сфери суспільного життя, наводяться кількісні показники, що стосуються функціонування релігійних організацій, структур. Автор проаналізував найважливіші заходи політики радянської влади стосовно релігійного життя в досліджуваній часовий проміжок, а головне, їх безпосередній вплив на стан релігійності пересічних вірян. При цьому наводиться багатий цифровий матеріал, який стосується кількості віруючих загалом та прихильників, послідовників окремих релігійних течій зокрема. Автор користуючись віднайденим в джерелах матеріалом пропонує соціально-демографічні портрети віруючих, порушує питання ступеня та рівня їхньої релігійності, особливостей становища в радянській державі.

Дещо специфічним як для історичного дослідження є другий розділ монографії присвячений проблемі релігійної свідомості віруючих. Складність реалізації такого завдання як відстеження процесу переломлення релігійного віровчення у свідомості віруючих спонукала автора вдатись до спроб теоретичного обґрунтування та пояснення цих явищ. Поєднуючи теоретичні узагальнення попередників з власноруч зібраним конкретним фактографічним матеріалом П. Бондарчук описує роль релігійної віри в житті тогочасної людини, уявлення віруючих про Бога, потойбічне життя, рай і пекло тощо, рівень їх обізнаності з церковним віровченням і релігійною літературою. Автор аргументовано доводить, що більшість віруючих трактували церковне віровчення дещо по-іншому, ніж церква, домислюючи його, вкладаючи в нього інший зміст. Це зумовлювалось, на думку дослідника, цілим рядом чинників, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, серед яких найважливішими були ступінь релігійності та специфіка психологічних процесів кожного вірянина, його конфесійна приналежність, соціальне оточення, релігійна політика влади, й насамперед, антирелігійна пропаганда та ідеологічний тиск (С. 159–160). Іноді таке специфічне сприйняття віровчення з боку православних, переважання обрядової форми над змістовою частиною релігійного ритуалу кваліфікується як побутове православ'я, хоча цей термін є дискусійним. Силу традиції та певну інертність релігійної свідомості населення УРСР в означений період продемонстрував проведений дослідником доволі ґрунтовний аналіз язичницьких світоглядних елементів у віруваннях і народній культурі. Прикметно, що автор зосереджує увагу на світоглядних реліктах язичницьких вірувань, які попри те, що впродовж багатьох століть зазнали багатьох змін, виразно виявляли себе під час відзначення християнських свят, у народному календарі, побуті, ритуалах. Доволі цікавими є представлені у монографії сюжети про забави при мерцеві, релігійно-побутові перестороги обряду поховання тощо (С. 172–174). Насиченість розділу описами різноманітних релігійно-побутових практик, обрядів, магічних дій та пересторог робить його близьким за характером до студій з культурної антропології.

У полі уваги автора потрапили також прояви релігійних почуттів, настроїв, ситуації переживання релігійного досвіду. Найґрунтовніше висвітлюються прояви любові та страху, обумовлені релігійними явищами (С. 190–193). Водночас П. Бондар-

чук звертає увагу на те, що почуття релігійної любові багато віруючих розуміли не як емоційно-почуттєвий прояв, а як виконання релігійних приписів тощо.

З-поміж релігійних настроїв, найбільш детально проаналізовані есхатологічні, які були особливо поширені серед членів протестантських громад закритого типу, а також прибічників Істинно-православної церкви та істинно-православних християн. Доволі несподіваним є порушення автором проблеми релігійного досвіду віруючих, що є нетрадиційним для українського історичного релігієзнавства, хоча в окремих країнах, зокрема в США, ця проблематика давно вже стала традиційною та усталеною. Через нестачу фактичного матеріалу, автор часом вдається до оперування теоретичним матеріалом, щоб краще донести до читача суть проблеми. Цілком оригінальним є фрагмент монографії присвячений опису та аналізу проблеми так званого «псевдорелігійного досвіду» (С. 213–218).

Останній, третій розділ монографії автор присвятив переважно релігійній поведінці віруючих. Тут проаналізовані питання участі віруючих в богослужіннях, відзначенні великих релігійних свят, таких як Пасха, Різдво, Трійця. Автор ґрунтовно розглядає роль цих релігійних дій у житті послідовників різних конфесій, які діяли в УРСР в досліджуваній період. Подано кількісні дані стосовно відвідування храмів в різні періоди в окремих регіонах зокрема та по Україні загалом. При цьому автор цілком свідомий того, що статистичні та соціологічні данні відповідних офіційних інституцій радянського доби варто використовувати із суттєвими застереженнями. Окремий підрозділ дослідження присвячений висвітленню ролі обрядів життєвого циклу в житті як населення. Тут йдеться, насамперед, про обряди хрещення, вінчання, поховання, сповіді та причастя, а також інші обряди, притаманні лише окремим конфесіям. Цей підрозділ доволі насичений різного роду статистикою, яка висвітлює цю проблему, дає уявлення про динаміку здійснення релігійних обрядів впродовж досліджуваного періоду, мотивацію дій і ставлення до них віруючих. Разом з тим, захоплення автора фактографічною інформацією місцями переобтяжує виклад.

Дослідник аналізує також питання виконання пересічними віруючими індивідуальних молитов, постів. У монографії відзначається, що ці обряди переважно виконувались лише віруючими людьми, тоді як відвідувати храми, брати участь у здійсненні обрядів життєвого циклу (зокрема, як хрещені батьки при хрещенні дитини), могли й невіруючі особи. Дослідник доводить, що згадана сфера релігійного життя зазнала чи не найбільше змін. Виконання молитов, дотримання постів перестає бути повсякденною релігійною практикою для багатьох віруючих, що продемонструвало глибину та результати секуляризаційних процесів, яких зазнало українське суспільство в досліджуваній період. У дослідженні висвітлено також питання читання релігійної літератури віруючими, здійснення паломництв та місіонерської роботи тощо.

Віддаючи належне автору за проведену сумлінну науково-пошукову роботу та справді високоякісний фаховий аналіз досліджуваної проблеми не можемо не висловити критичних зауважень та порад. Головні з них стосуються використання, по-можливості, максимально широкого кола джерел при підготовці дослідження.

У цьому сенсі виглядає необґрунтованою відсутність уваги автора до джерел усної історії, які відображають особистий досвід окремих людей й могли б послугувати створенню більш повного опису релігійності населення. Доповненню цієї картини яскравим фактографічним матеріалом могло б посприяти залучення матеріалів преси, особливо місцевих газет, в яких за відверто ідеологічними штампами та кліше іноді можна розгледіти цікаві історичні факти, відстежити типові явища та тенденції.

Різні розділи монографії виглядають дещо нерівноцінними за рівнем їх аналітичного осмислення. Якщо аналізуючи сферу релігійної свідомості віруючих автор часто вдається до теоретичних узагальнень, то висвітлюючи релігійну поведінку населення нерідко обмежується фактографічним описом.

Очевидно, збагатила б дослідження більш докладна інформація про реакцію віруючих на реалізацію державної релігійної політики, як то спротив закриттю храмів, ставлення до проведення антирелігійних заходів тощо. В суто технічному плані монографічний текст, насичений численними згадками про населенні пункти, в яких мали місце ті чи інші історичні факти, варто було б доповнити географічним покажчиком.

Підсумовуючи викладене, варто підкреслити, що монографічне дослідження П. Бондарчука є вагомим внеском в сучасну вітчизняну історичну науку, особливо в царину соціальної історії ХХ ст. та історії релігії. Дослідженню притаманні комплексність, системність, оптимальне поєднання нового фактографічного матеріалу з глибоким фаховим осмисленням та аналізом описуваних подій, явищ та процесів. Автор цілком успішно реалізував у рецензованій роботі сформовані дослідницькі завдання та гіпотези, відстеживши основні параметри релігійності пересічних вірян. Монографія вирізняється оригінальністю, новизною суджень, глибиною авторського аналізу, виходом у простір міждисциплінарності й відкриває перспективні напрямки для подальших досліджень у сфері соціорелігійної історії.

*Владимир Козляков**

[Рец.] КУКСА А.Н. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ БЕЛОРУССИИ И УКРАИНЫ В 1917–1922 гг. – МИНСК: РИВШ, 2010. – 194 с.

Монография А.Н. Куксы «Взаимодействие национальных движений Белоруссии и Украины в 1917–1922 гг.» (Минск, издательство Республиканского института высшей школы, 2010 г.) посвящена исследованию тактики белорусских

* *Козляков Владимир* – доктор історичних наук, професор кафедри історії Білорусі та політології Білоруського державного технологічного університету.